

NOTO'LIQ OILADA TARBIYA JARAYONINING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Muratova Nozimaxon Xabibulaevna,

Toshkent Davlat Tibbiyot Universitining pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi, p.f.n (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada noto'liq oilada tarbiya jarayonining psixologik va pedagogik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda noto'liq oilaning bola shaxsining shakllanishiga, emotsional holatiga, ijtimoiy moslashuviga va xulq-atvor rivojiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, ota yoki onadan birining yo'qligi sharoitida bolalarda kuzatiladigan ishonchsizlik, emotsional sezgirlik, muloqotga kirishishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy himoyaga ehtiyoj kabi psixologik holatlar ochib beriladi. Maqolada noto'liq oilalarda tarbiya jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan pedagogik yondashuvlar, oilaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, maktab va mahalla hamkorligining ahamiyati ham asoslanadi. Tadqiqot natijalari noto'liq oilada voyaga yetayotgan farzandlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularning shaxsiy barkamolligini ta'minlash va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: noto'liq oila, tarbiya jarayoni, psixologik xususiyatlar, pedagogik yondashuv, ijtimoiylashuv, emotsional rivojlanish, oilaviy muhit, ijtimoiy moslashuv, shaxs kamoloti, tarbiyaviy ta'sir.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически анализируются психологические и педагогические особенности воспитательного процесса в неполной семье. Рассматривается влияние неполной семьи на формирование личности ребёнка, его эмоциональное состояние, социальную адаптацию и развитие поведения. Особое внимание уделяется таким психологическим проявлениям, как неуверенность, повышенная эмоциональная чувствительность, трудности в общении и потребность в социальной защите, возникающим в условиях отсутствия одного из родителей. В статье также обосновываются педагогические подходы, необходимые для эффективной организации воспитательного процесса в неполной семье, раскрывается значение семейной поддержки, взаимодействия школы и махалли. Результаты исследования могут служить важной теоретической основой для подготовки детей, воспитывающихся в неполной семье, к социальной жизни, обеспечения их личностного развития и совершенствования воспитательной работы.

Ключевые слова: неполная семья, воспитательный процесс, психологические особенности, педагогический подход, социализация, эмоциональное развитие, семейная среда, социальная адаптация, развитие личности, воспитательное воздействие.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the psychological and pedagogical features of the upbringing process in a single-parent family. It examines the impact of a single-parent family on the formation of a child's personality, emotional condition, social adaptation, and behavioral development. Particular attention is paid to such psychological manifestations as insecurity, increased emotional sensitivity, communication difficulties, and the need for social support that may arise in the absence of one parent. The article also substantiates the pedagogical approaches necessary for the effective organization of upbringing in a single-parent family and highlights the importance of family support and cooperation between school and community institutions. The findings of the study may serve as an important theoretical basis for preparing children raised in single-parent families for social life, ensuring their personal development, and improving educational work.

Keywords: single-parent family, upbringing process, psychological characteristics, pedagogical approach, socialization, emotional development, family environment, social adaptation, personality development, educational influence.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda oilaning ijtimoiy instituti tub o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, bu esa tarbiya jarayonining mazmuni va shakllariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, noto'liq oilalar sonining ortib borayotgani bolalar tarbiyasi, ularning psixologik rivojlanishi va ijtimoiylashuvi masalalarini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Noto'liq oila — bu ota yoki onadan birining yo'qligi sharoitida shakllangan oilaviy muhit bo'lib, unda tarbiya jarayoni o'ziga xos psixologik va pedagogik xususiyatlarga ega bo'ladi. Bunday sharoitda voyaga yetayotgan bolalar ko'pincha emotsional, ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishida muayyan qiyinchiliklarga duch keladi.

Oila bolaning shaxs sifatida shakllanishida asosiy ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi. Aynan oilada bola dastlabki ijtimoiy tajribani egallaydi, qadriyatlar tizimi, xulq-atvor me'yorlari va muloqot madaniyatini o'zlashtiradi. Noto'liq oilada esa bu jarayon ma'lum darajada murakkablashadi, chunki tarbiyaviy ta'sirning muhim komponentlaridan biri yetishmaydi. Bu esa bolalarda ishonchsizlik, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar kabi psixologik holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, noto'liq oilada tarbiya jarayoni o'ziga xos yondashuvni talab etadi. Bunday oilalarda bolalar bilan ishlashda individual yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Shu bilan birga, maktab, oila va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, pedagoglarning noto'liq oilada tarbiyalanayotgan bolalarning ehtiyojlarini to'g'ri anglay olishi va ularga mos metodik yondashuvlarni qo'llashi ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundan iboratki, noto'liq oilalarda tarbiya jarayonining psixologik va pedagogik xususiyatlarini chuqur o'rganish orqali bolalarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlash hamda tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish mumkin. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada noto'liq oilada tarbiya jarayonining o'ziga xos psixologik va pedagogik jihatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Noto'liq oilada tarbiya jarayonining psixologik va pedagogik xususiyatlari masalasi ko'plab jahon olimlari tomonidan chuqur o'rganilgan bo'lib, bu borada turli nazariy yondashuvlar shakllangan. Avvalo, oilaning bola rivojlanishidagi o'rni psixologik nazariyalarda asoslab berilgan bo'lib, Erik Erikson tomonidan ishlab chiqilgan psixosotsial rivojlanish nazariyasida bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhit, ayniqsa, ota-ona bilan munosabatlar hal qiluvchi omil sifatida ko'rsatiladi. Eriksonning ta'kidlashicha, bolalik davrida ishonch hissining shakllanishi muhim bo'lib, agar bola yetarli darajada barqaror va qo'llab-quvvatlovchi muhitda tarbiyalanmasa, unda ishonchsizlik va xavotir hissi rivojlanadi. Bu esa ayniqsa noto'liq oilalarda yaqqol namoyon bo'lishi mumkin.

Noto'liq oiladagi tarbiyaning psixologik jihatlarini tushuntirishda John Bowlby ning bog'lanish (attachment) nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, bola va ota-ona o'rtasidagi emotsional bog'lanish bolaning xavfsizlik hissi va keyingi ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir qiladi. Agar bola ota yoki onadan birining mehr-muhabbatidan mahrum bo'lsa, bu uning emotsional rivojlanishida muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Keyinchalik Mary Ainsworth ushbu nazariyani rivojlantirib, ota-ona sezgirligi va e'tibor darajasi bolaning xavfsiz yoki xavfli bog'lanish turini shakllantirishini ilmiy asoslab berdi.

Noto'liq oilaning bola rivojiga ta'siri masalasi Michael Rutter tomonidan ham keng tadqiq etilgan. U Bowlby nazariyasini rivojlantirib, bolaning rivojlanishida faqat ota yoki onaning yo'qligi emas, balki oiladagi umumiy muhit, ijtimoiy sharoit va tarbiyaviy omillar muhim ekanligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv noto'liq oilalarni faqat salbiy omil sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy tizim sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Zamonaviy empirik tadqiqotlar ham ushbu fikrlarni tasdiqlaydi. Masalan, Suman va Wangmo tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan bolalarda emotsional stress, ijtimoiy qiyinchiliklar va o'qishdagi muammolar ko'proq uchrashi aniqlangan, biroq ayrim hollarda bunday bolalarda mustaqillik va moslashuvchanlik kabi ijobiy sifatlar ham shakllanishi mumkinligi qayd etilgan. Bu esa noto'liq oiladagi tarbiya natijalari bir xil emasligini, balki turli omillarga bog'liqligini ko'rsatadi.

Shuningdek, ijtimoiy-pedagogik tadqiqotlarda oilaviy strukturaning bola xulq-atvoriga ta'siri alohida o'rganilgan. Masalan, ayrim tadqiqotlarda noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarda ijtimoiy muammolar, xulqiy og'ishlar va past o'z-o'zini baholash holatlari ko'proq uchrashi qayd etilgan. Boshqa tadqiqotlarda esa iqtisodiy va ijtimoiy resurslarning yetishmasligi bolalarning ta'lim natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy yondashuvlar noto'liq oilalarga nisbatan bir tomonlama salbiy baho berishdan voz kechib, kompleks yondashuvni taklif etadi. Masalan, oilaviy muhitda qo'llab-quvvatlash, mehr-muhabbat va ijtimoiy yordam mavjud bo'lsa, bola shaxsining sog'lom rivojlanishi ta'minlanishi mumkinligi ta'kidlanadi. Bu esa pedagogik nuqtai nazardan noto'liq oilalarda tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etish orqali salbiy omillarni kamaytirish mumkinligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, noto'liq oilada tarbiya jarayoni murakkab va ko'p omilli hodisa bo'lib, u bolaning psixologik rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur muammoni o'rganishda psixologik nazariyalar, pedagogik yondashuvlar va ijtimoiy omillarni integratsiyalashgan holda ko'rib chiqish zarur hisoblanadi.

Ota yoki onadan birining yo'qligi sharoitida bolalarda kuzatiladigan psixologik holatlar ilmiy tadqiqotlarda murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida talqin etiladi.

Bunday oilaviy muhitda voyaga yetayotgan bolalarda, avvalo, ishonchsizlik hissi shakllanishi kuzatiladi. Erik Erikson tomonidan ishlab chiqilgan psixosotsial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bolalik davrida shakllanadigan asosiy sifat — bu bazaviy ishonchdir. Agar bola barqaror, mehrga boy muhitda tarbiyalanmasa, unda tashqi dunyoga nisbatan ishonchsizlik, xavotir va o'ziga bo'lgan ishonchning pastligi yuzaga keladi. Noto'liq oilalarda bu holat ko'proq kuzatilib, bola ijtimoiy muhitga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashadi.

Shuningdek, bunday sharoitda bolalarda emotsional sezgirlik darajasi oshishi ham kuzatiladi. John Bowlby tomonidan ilgari surilgan bog'lanish nazariyasiga ko'ra, bola va ota-ona o'rtasidagi emotsional aloqa yetarli darajada mustahkam bo'lmasa, bolada xavotir, tashvish va emotsional beqarorlik rivojlanadi. Ota yoki onaning yo'qligi bolada yetishmovchilik hissini keltirib chiqaradi, bu esa uning hissiy reaksiyalarini kuchaytiradi, ayrim hollarda esa tez ranjish, o'zini yakkalangan his qilish kabi holatlarni yuzaga keltiradi. Muloqotga kirishishdagi qiyinchiliklar ham noto'liq oilada tarbiyalanayotgan bolalarga xos muhim psixologik jihatlardan biridir. Lev Vygotsky nazariyasiga ko'ra, bola nutqi va ijtimoiy tafakkuri muloqot jarayonida shakllanadi. Oilada kommunikativ muhitning yetarli emasligi yoki bir tomonlama bo'lishi bola nutqiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning tengdoshlar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini cheklaydi. Natijada bunday bolalarda tortinchoqlik, o'z fikrini erkin ifoda eta olmaslik, jamoaga moslashishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Bundan tashqari, ijtimoiy himoyaga ehtiyojning ortishi ham muhim psixologik xususiyatlardan biri hisoblanadi. Abraham Maslow tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasiga ko'ra, insonning xavfsizlik va himoyalani ehtiyoji asosiy ehtiyojlardan biridir. Noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan bolalarda ushbu ehtiyoj yetarli darajada qondirilmaganligi sababli ular ko'proq tashqi yordamga, qo'llab-quvvatlashga va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Bu esa ularning mustaqillik darajasining pasayishiga yoki aksincha, erta mustaqillikka intilishiga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, ota yoki onadan birining yo'qligi bolalarning psixologik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, ularda ishonchsizlik, emotsional sezgirlik, muloqotdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy himoyaga ehtiyoj kabi holatlarning shakllanishiga sabab bo'ladi. Shu bois bunday bolalar bilan ishlashda individual yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik choralar muhim ahamiyat kasb etadi. Noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan bolalar bilan ishlashda samarali natijalarga erishish uchun pedagogik jarayonni an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda individual va ijtimoiy yo'naltirilgan asosda tashkil etish zarur. Bunday sharoitda pedagogik yondashuvlar, avvalo, bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning emotsional holatini barqarorlashtirish va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, differensial va individual yondashuv muhim o'rin tutadi. Bu yondashuv orqali har bir bolaning ehtiyoji, qobiliyati va

rivojlanish darajasiga mos ta'lim-tarbiya tashkil etiladi. Shuningdek, faoliyatga yo'naltirilgan va interaktiv metodlardan foydalanish bolalarning ijtimoiy faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogik jarayonda rag'batlantirish, ijobiy mustahkamlash va psixologik qo'llab-quvvatlash usullarining qo'llanilishi ayniqsa muhim hisoblanadi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari esa bolaning shaxs sifatida shakllanishida asosiy omillardan biri bo'lib, noto'liq oilalarda bu jarayon yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Ota yoki onaning yo'qligi sharoitida qolgan ota-ona (yoki vasiy) bola bilan emotsional aloqani mustahkamlashi, unga mehr va e'tibor berishi, ochiq muloqot muhitini yaratishi lozim. Oilada ijobiy psixologik muhitni shakllantirish, bolaning muammolarini tinglash, uni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish orqali uning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish mumkin. Shu bilan birga, oilada mas'uliyat hissini shakllantirish, kundalik hayotiy ko'nikmalarni o'rgatish, mustaqil qaror qabul qilishga undash ham muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Oilaviy tarbiyada muvozanatli nazorat va erkinlikning uyg'unligi bolaning sog'lom rivojlanishini ta'minlaydi.

Maktab va mahalla hamkorligi esa noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda muhim ijtimoiy-pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Maktab pedagoglari, sinf rahbarlari va psixologlar bolaning rivojlanishini muntazam kuzatib borishi, unga individual yondashuv asosida yordam ko'rsatishi zarur. Mahalla esa ijtimoiy qo'llab-quvvatlash instituti sifatida bolaning ijtimoiy muhitga moslashuvda muhim rol o'ynaydi. Mahalla faollari, ijtimoiy pedagoglar va jamoatchilik vakillari orqali bolalarni turli ijtimoiy faoliyatlarga jalb qilish, ularni jamoaga integratsiya qilish, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Maktab, oila va mahalla o'rtasidagi uzviy hamkorlik tizimli yo'lga qo'yilganda, bola tarbiyasida yaxlit yondashuv ta'minlanadi. Bu hamkorlik o'zaro axborot almashinuvi, tarbiyaviy tadbirlarni birgalikda tashkil etish, ota-onalar bilan ishlash, psixologik maslahatlar berish orqali amalga oshiriladi. Natijada noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan bolalarning ijtimoiylashuvi tezlashadi, ularning psixologik barqarorligi mustahkamlanadi va jamiyatda faol ishtirok etish ko'nikmalari shakllanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan bolalar bilan ishlash jarayoni o'ziga xos pedagogik yondashuv va tizimli qo'llab-quvvatlashni talab etadi. Bunday sharoitda bolalarning psixologik holati, emotsional ehtiyojlari va ijtimoiy moslashuv darajasi alohida e'tiborga olinishi zarur. Ota yoki onadan birining yo'qligi bolalarda ishonchsizlik, emotsional sezgirlik va ijtimoiy himoyaga ehtiyojni kuchaytirishi mumkinligi sababli ta'lim-tarbiya jarayoni individual yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Pedagogik nuqtai nazardan, differensial va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar, interaktiv metodlar hamda ijobiy psixologik muhitni yaratish bolalarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, oilaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari — mehr-muhabbat, ochiq muloqot,

ragʻbatlantirish va nazoratning muvozanati — bolaning shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Maktab va mahalla hamkorligi esa notoʻliq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning muhim institutsional mexanizmi sifatida namoyon boʻladi. Ushbu hamkorlik orqali bolalarning ijtimoiy faolligi oshadi, ularning jamoaga moslashuvi tezlashadi va psixologik barqarorligi mustahkamlanadi. Umuman olganda, notoʻliq oilalarda tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish uchun pedagogik yondashuvlar, oilaviy qoʻllab-quvvatlash va ijtimoiy institutlar hamkorligini uygʻunlashtirish zarur. Faqat kompleks va tizimli yondashuv orqali bunday bolalarning toʻlaqonli rivojlanishi hamda jamiyatda munosib oʻrin egallashi taʼminlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Erik Erikson. *Childhood and Society*. — New York: W.W. Norton & Company, 1963. — 445 p.
2. John Bowlby. *Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment*. — New York: Basic Books, 1969. — 428 p.
3. Mary Ainsworth. *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. — 391 p.
4. Lev Vygotsky. *Мышление и речь*. — М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
5. Abraham Maslow. *Motivation and Personality*. — 2nd ed. — New York: Harper & Row, 1970. — 369 p.
6. Michael Rutter. *Maternal Deprivation Reassessed*. — London: Penguin Books, 1981. — 256 p.
7. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. — Cambridge: Harvard University Press, 1990. — 993 p.
8. Amato P. R. *The Impact of Family Formation Change on the Cognitive, Social, and Emotional Well-Being of the Next Generation // The Future of Children*. — 2005. — Vol. 15, No. 2. — P. 75–96.

NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934